

UDK 316:2:2-582.7(497.5Vukovar)"1991/1992"

Primljeno: 15. 6. 2016.

Prihvaćeno: 16. 1. 2017.

Izvorni znanstveni rad

PRIMJENA METODOLOGIJE UTEMELJENE TEORIJE U SOCIOLOŠKIM PROUČAVANJIMA FENOMENA RELIGIJE I RELIGIOZNOSTI

Ivana BENDRA

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar
J. J. Strossmayera 25, 32 000 Vukovar
Ivana.Bendra@pilar.hr

Vine MIHALJEVIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 19/I, 10 000 Zagreb
Vine.Mihaljevic@pilar.hr

Sažetak

U ovom se radu želi ukazati na prednosti koje metodologija utemeljene teorije ima u odnosu na dosadašnja kvantitativna socioreligijska istraživanja fenomena religije i religioznosti. Naime, nakon provođenja kvalitativno-kvantitativnog istraživanja *Religioznost stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskog rata* (2010. – 2014.) te analize socio-religijske literature nastale u Hrvatskoj u posljednjim dvama desetljećima, utvrđeno je kako je uobičajeno primjenjivan teorijsko-metodološki okvir nedostatan za istraživanja fenomena religije i religioznosti koja se provode u određenom specifičnom kontekstu (krizna ratna situacija) i/ili nad specifičnom populacijom (civilni, branitelji, zatočenici). Takav teorijsko-metodološki okvir, u kojem se primjenjuju teorija sekularizacije, petodimenzionalni model te kvantitativne istraživačke metode, najčešće je nedostatan za cjelovito istraživanje izvanobredne osobne religioznosti te suodnosa fenomena religioznosti i specifičnog konteksta u okviru kojega se provodi istraživanje. Stoga je cilj ovoga rada ukazati na potencijal metodologije utemeljene teorije u okviru kvalitativnih socioreligijskih istraživanja pomoću kojih je moguće sveobuhvatnije istražiti fenomen religije i religioznosti u uvjetima u kojima nije moguće, ili je teško, primijeniti postojeće teorijske okvire i kvantitativne istraživačke metode. Zaključci do kojih se došlo na temelju samostalno provedenog istraživanja *Religioznost stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskog rata* pokazuju kako metodologija utemeljene teorije, uz primjenu kvalitativnih metoda istraživanja, nudi mogućnost za cjelovitije istraživanje izvanobredne osobne religioznosti. Prije svega nudi veću mogućnost ra-

zumijevanja dimenzije osobnoga religioznog iskustva i dimenzije religijske prakse na individualnoj, izvanobrednoj razini, ali i bolju istraženost suodnosa fenomena religioznosti i specifičnog konteksta u okviru kojega se provodi istraživanje.

Ključne riječi: sociologija religije, kvalitativna metodologija utemeljene teorije, fenomen religije i religioznosti, osobna religioznost, Domovinski rat.

Uvod i metodološke napomene

Socioreligijska istraživanja fenomena religije i religioznosti provode se u Hrvatskoj od 60-ih godina prošlog stoljeća. Njima se uglavnom istraživala tradicionalna crkvena religioznost kao najrasprostranjeniji oblik religijskog pripadanja u Hrvatskoj.¹ Nakon početne faze, kojom se uglavnom istraživala jedna do dviju dimenzija religioznosti (posjet vjernika obredu i izvršavanje pojedinih crkvenih dužnosti – krštenje, pričest, vjenčanje itd.), s vremenom je postalo uvriježeno stajalište kako je religioznost suviše složen i višedimenzionalan fenomen i da se ne može promatrati isključivo kroz crkvenost.² Stoga su u istraživanja uključene i one dimenzije religioznosti koje ne moraju biti vezane uz pripadanje ili prakticiranje religioznosti isključivo unutar Crkve. Time je jednodimenzionalan pristup istraživanja fenomena religioznosti zamijenjen višedimenzionalnim pristupom, gdje se u prvom redu ističe primjena petodimenzionalnog modela koji su razvili Glock i Stark.³ Prema tome općeprihvaćenom modelu u socioreligijskim istraživanjima fenomena religioznosti u Hrvatskoj istraživanje se provodi promatrajući pet dimenzija: dimenziju religijskog vjerovanja, dimenziju religijske prakse, dimenziju religijske spoznaje, dimenziju religioznog iskustva i dimenziju religijskog pripadanja. Uz primjenu petodimenzionalnog modela uobičajena je i primjena teorijskih modela sekularizacije i šire modernizacije te kvantitativnih istraživačkih metoda, najčešće metode standardiziranih strukturiranih intervjua.

Cilj ovoga rada je pokazati da je takav pristup socioreligijskih istraživanja fenomena religije i religioznosti i dalje ponajprije usmjeren na istraživanje institucionalne obredne religioznosti i često nije dostatan za sveobuhvatnije

¹ Usp. Dinka MARINOVIĆ JEROLIMOV, Društveni kontekst i teorijsko hipotetski okvir istraživanja »Religijske promjene i vrijednosti u hrvatskom društvu«, u: *Sociologija sela*, 38 (2000) 1/2 (147/148), 25.

² Usp. Stipe TADIĆ, *Tražitelji Svetoga: prilog fenomenologiji eklezijalnih pokreta*, Zagreb, 2002., 49–50.

³ Usp. Charles GLOCK – Rodney STARK, *Religion and Society in Tension*, Chicago, 1965.

objašnjavanje i razumijevanje fenomena osobne izvanobredne religioznosti u okviru određenog specifičnog konteksta i/ili nad specifičnom populacijom. U tu svrhu daje se primjer dobivenih rezultata kvalitativno-kvantitativnog istraživanja naslovljenog *Religioznost stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskog rata* (2010. – 2014.). Kriteriji po kojima će se prikazati prednosti koje nudi kvalitativna metodologija utemeljene teorije su sljedeći:

- cjelovitija istraženost različitih oblika individualne, izvanobredne osobne religioznosti;
- istraženost suodnosa fenomena religioznosti i specifičnog konteksta u okviru kojeg se provodi istraživanje;
- veća mogućnost razumijevanja dimenzije osobnoga religioznog iskustva;
- bolja istraženost dimenzije izvanobredne religijske prakse na individualnoj razini.

Nastavno na navedeno namjera ovoga kritičkog osvrtu na dosadašnja socioreligijska istraživanja fenomena religije i religioznosti u Hrvatskoj nije ulaziti u detaljnije rasprave o pojedinim socioreligijskim istraživanjima fenomena religije i religioznosti ili u potpunosti odbaciti mogućnosti dosadašnjeg načina istraživanja već ukazati na određene nedostatke uobičajeno primjenjivanog kvantitativnog pristupa i primjene petodimenzionalnog modela.

Stoga će se u prvom dijelu rada ukratko predstaviti metodologija utemeljene teorije te dati kraći prikaz osnovnih procedura za analizu podataka i razvijanje utemeljene teorije, s posebnim osvrtom na pravac koji su razvili Strauss i Corbin, a koji je primijenjen u istraživanju *Religioznost stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskog rata*.

Na koncu će se predstaviti znanstveni potencijal koji ta metodologija pruža za proučavanje suvremenih društvenih procesa i fenomena. Naime, na primjeru istraživanja fenomena religioznosti prikazat će se prednosti kvalitativne metodologije utemeljene teorije, s jedne strane u odnosu na uobičajeni dosadašnji kvantitativni socioreligijski pristup istraživanja fenomena religije i religioznosti u Hrvatskoj u posljednjim dvama desetljećima,⁴ i s druge strane u

⁴ Istraživanja koja su provedena u Hrvatskoj u posljednjim dvama desetljećima, a koja su primjenjivala navedeni pristup su sljedeća: Aufbruch (1997), Religiozni identitet zagrebačkih srednjoškolaca (1998.), Europsko istraživanje vrednota (1999.), Komparativna Europska studija vrednota: Hrvatska i Europa (1999.), Religijske promjene i vrijednosti u hrvatskom društvu (1999.), Mir u Hrvatskoj (2000.), Vjera i moral u Hrvatskoj (2001.), Novi laički crkveni pokreti u Hrvatskoj (2001.) i Vrednote u Hrvatskoj i u Europi: Komparativna studija (2014).

odnosu na provedeno istraživanje *Religioznost stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskog rata*.

1. Metodologija utemeljene teorije

Metodologija utemeljene teorije nastala je 60-ih godina XX. stoljeća zaslugom američkih sociologa Barneya G. Glasera i Anselma L. Straussa.⁵ Promičući ideju kako bi se stvaralački rad sociologa trebao sastojati i od razvijanja novih teorija, a ne isključivo potvrđivanja već postojećih,⁶ ta je metodologija, unatoč prvotnom otporu, ubrzo prihvaćena u brojnim područjima znanosti, poput odgojnih znanosti, zdravstva, socijalnog rada, ali i u psihologiji, arhitekturi, komunikacijskim znanostima te socijalnoj antropologiji.⁷ Unatoč tomu, u Hrvatskoj se još ne pokazuje prevelik interes za njezino korištenje. Premda se u posljednjih nekoliko godina nazire pomak u određenim područjima društvenih znanosti,⁸ u području socioreligijskih istraživanja u Hrvatskoj ne postoji ni jedno istraživanje koje se koristi navedenom metodologijom. U skladu s tim, u nastavku se daje kratak pregled osnovnih procedura i tehnika za razvijanje utemeljene teorije kao kvalitativne metodologije istraživanja koja posjeduje velik znanstveni potencijal za buduća socioreligijska istraživanja u Hrvatskoj.⁹

Primjenjujući tu istraživačku metodologiju, istraživaču se otvaraju brojne mogućnosti, koje opsegom nadilaze prostorne mogućnosti ovoga rada te ćemo ih stoga prikazati u najosnovnijim smjernicama.

⁵ Metodologija utemeljene teorije razvijena je na temelju terenskog istraživanja kojim je proučavan odnos bolničkog osoblja prema umirućim pacijentima, a prvi put je predstavljena u priručniku *The Discovery of Grounded Theory* (1967).

⁶ Usp. Lise M. ALLEN, *A Critique of Four Grounded Theory Texts*, u: *The Qualitative Report*, 15 (2010.) 6, 1607.

⁷ Usp. Melanie BIRKS – JANE Mills, *Grounded Theory: A Practical guide*, London – Thousand Oaks – New Delhi, 2011.; John W. CRESWELL, *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*, Thousand Oaks – London – New Delhi, 2000.; Anselm L. STRAUSS – Juliet M. CORBIN, *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*, Thousand Oaks – London – New Delhi, 1998.

⁸ Jasmina BOŽIĆ u sklopu izrade doktorske disertacije 2010. godine provela je istraživanje naslovljeno »Kako nastavnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu razumiju Bolonjski proces?: Teorija lokalnog diskursa o Bolonjskom procesu generirana pristupom utemeljene teorije«, u kojemu je primijenila metodologiju utemeljene teorije.

⁹ U pojedinim metodološkim priručnicima utemeljena teorija navodi se samo sporadično ili se opisuje, ali samo u najosnovnijim crtama, bez davanja detaljnijeg pregleda strategije ili konkretnih primjera već provedenih istraživanja Usp. Aleksandar HALMI, *Strategije kvalitativnih istraživanja u primijenjenim društvenim znanostima*, Jastrebarsko, 2003., 214–225; Goran MILAS, *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*, Zagreb, 2005., 604.

Sama metodologija utemeljene teorije svojim je razvojnim tijekom oblikovala nekoliko pravaca od kojih se ističu dva pristupa utemeljitelja metodologije, tzv. klasični ili glaserijanski tip¹⁰ i straussovski tip¹¹ te nekoliko varijanti predstavnika druge generacije teoretičara, prije svega konstruktivistički pristup K. Charmaz¹² te postmodernistički pristup A. Clarke.¹³ No, ono što je zajedničko svim navedenim verzijama metodologije utemeljene teorije jest slaganje oko definiranja utemeljene teorije kao one koja proizlazi direktno iz podataka i temelji se na sustavnom prikupljanju i analiziranju podataka pomoću metode konstantne komparativne analize i procesa kodiranja.

Njezina uobičajena primjena je u situacijama kada se želi objasniti neki proces, a u postojećoj literaturi istraživana tema je ignorirana, površno obrađivana ili uopće nije moguće pronaći teoriju koja bi bila primjenjiva na uzorak populacije koji je u interesu istraživača, odnosno postojeće su teorije neadekvatne ili ih treba mijenjati/prilagođavati.¹⁴ Prema Strausu i Corbin dobro razvijena utemeljena teorija sastoji se od dobro razvijenih kategorija (zajedno s njihovim specifičnim svojstvima i dimenzijama) i hipoteza na temelju kojih se formira integrirani teorijski okvir koji objašnjava neki relevantan socijalni, psihološki, obrazovni, njegovateljski ili neki drugi društveni fenomen na temelju viđenja određenog broja sudionika.¹⁵

Primjenjujući tu metodologiju, istraživač je u mogućnosti koristiti se različitim izvorima podataka, od kojih se kao najčešći upotrebljavaju *kvalitativni izvori* – intervjui i terenska promatranja,¹⁶ no ističe se i mogućnost primjene

¹⁰ Detaljnije informacije o klasičnom ili glaserijanskom tipu metodologije utemeljene teorije vidi u: Barney G. GLASER, *Basics of Grounded Theory Analysis: Emergence vs. Forcing*, Mill Valley, 1992.

¹¹ Detaljnije informacije o tzv. straussovskom tipu metodologije utemeljene teorije, koji je prvotno razvijao samostalno, a kasnije u suradnji s J. Corbin, vidi u: Anselm L. STRAUSS, *Qualitative analysis for social scientists*, Cambridge, 1987; Anselm L. STRAUSS – Juliet M. CORBIN, *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*.

¹² Detaljnije informacije o konstruktivističkom pristupu metodologiji utemeljene teorije vidi u: Kathy CHARMAN, *Constructing Grounded Theory A Practical Guide through Qualitative Analysis*, London – Thousand Oaks – New Delhi, 2006.

¹³ Detaljnije informacije o postmodernističkom pristupu metodologiji utemeljene teorije vidi u: Adele E. CLARKE, *Situational Analysis: Grounded Theory After the Postmodern Turn*, Thousand Oaks – London – New Delhi, 2005.; Lise M. ALLÉN, *A Critique of Four Grounded Theory Texts*, 1615.

¹⁴ Usp. John W. CRESWELL, *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*, 103.

¹⁵ Usp. Anselm L. STRAUSS – Juliet M. CORBIN, *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*, 22, 101–103.

¹⁶ Od ostalih izvora podataka ističu su različite vrste dokumenata, rukopisi, dnevni, pišma, evidencije, izvješća, katalozi, autobiografije, biografije, povijesni izvještaji, novine

kvantitativnih izvora podataka, kao i različitih varijanata kombiniranja kvalitativnih i kvantitativnih podataka.¹⁷ Uz navedeno istraživač je u mogućnosti provoditi mnogo fleksibilniji postupak *uzorkovanja* od onoga u okviru kvantitativnih istraživanja. Kod samog postupka uzorkovanja ističe se početna otvorenost istraživača prema različitim osobama, mjestima i situacijama, gdje se tek u kasnijoj fazi istraživanja pristupa *teorijskom uzorkovanju*, odnosno svrhovitijem prikupljanju podataka o istraživanom fenomenu, a koje se provodi sve dok dobivene kategorije ne budu dobro razvijene u smislu svojstava, dimenzija i međusobnih odnosa, odnosno dok ne budu *teorijski zasićene*.

Upravo sama analiza podataka pokazuje specifičnost metodologije utemeljene teorije i njezin potencijal u istraživanju društvenih procesa i fenomena. Naime, kod razvijanja utemeljene teorije ne postoji klasična linearna struktura gdje je svaka faza istraživanja zasebna i počinje nakon što prethodna završi. Tu se kroz cijeli proces istraživanja isprepliće nekoliko radnji tijekom kojih istraživač istodobno prikuplja podatke, pravi bilješke,¹⁸ analizira ih i stvara relacijske odnose između podataka (hipoteze) iz kojih će kasnije razviti teoriju.¹⁹

U okviru navedenog procesa, kao glavne analitičke metode koje se koriste za analizu prikupljenih podataka i razvijanje utemeljene teorije, ističu su metoda konstantne komparativne analize i postupak kodiranja podataka. Me-

i ostali materijali iz medija te videosnimke. Ti izvori i oblici podataka mogu se koristiti istodobno i kao primarni podatci ili kao nadopuna intervjuima i terenskim promatranjima ili kako bi potaknuli istraživača na razmišljanje o dodatnim svojstvima i dimenzijama kategorija koje su proizašle iz podataka. Usp. Anselm L. STRAUSS – Juliet M. CORBIN, *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*, 35.

¹⁷ Detaljnije informacije o načinu korištenja kvantitativnih podataka ili kombiniranja kvalitativnih i kvantitativnih podataka u svrhu izrade utemeljene teorije vidi u: Barney G. GLASER – Anselm L. STRAUSS, *The Discovery of Grounded Theory: strategies for qualitative research*, Chicago, 1967., 185–220. Također je korisno pogledati: John W. CRESWELL, *Research design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*, London – Thousand Oaks – New Delhi, 2008.; Barney G. GLASER, *Doing Quantitative Grounded Theory*, Mill Valley, 2008.; Judith A. HOLTON – Isabelle Walsh, *Classic Grounded Theory: Applications With Qualitative and Quantitative Data*, Los Angeles, 2016.

¹⁸ Uz glavne analitičke postupke (metoda konstantne komparativne analize i metoda kodiranja), najveću važnost tijekom procesa razvijanja utemeljene teorije ima vođenje bilježaka koje služe kao smjernice i pomoć u organizaciji podataka. Od ostalih pomoćnih tehnika, kojima je cilj olakšati proces identifikacije središnje kategorije i razvijati samu utemeljenu teoriju, izdvajaju se teorijsko uzorkovanje, teorijska zasićenost, izrada dijagrama, uvjetno/posljedičnih matrica, korištenje računalnih programa te pričanje ili pisanje opisne priče. Usp. Anselm L. STRAUSS – Juliet M. CORBIN, *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*, 181, 217–218.

¹⁹ Usp. Ivana JEĐUD, Alisa u zemlji čuda – kvalitativna metodologija i metoda utemeljene teorije, u: *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 43 (2007) 2, 88.

toda konstantne i komparativne analize služi za provođenje konstantnog provjeravanja i uspoređivanja podataka dobivenih analizom prikupljenih podataka, ne samo u svrhu klasificiranja podataka nego i stvaranja i predlaganja kategorija, njihovih svojstava i hipoteza (odnosa između kategorija). Ispreplićući se s njom, *kodiranje*, kako to navode Strauss i Corbin, predstavlja analitički proces koji omogućuje integriranje razvijenih koncepata iz prikupljenih podataka u oblik koji omogućava razvijanje utemeljene teorije. U okviru navedenog procesa razlikuju se tri vrste kodiranja: otvoreno, aksijalno i selektivno. Tako se za vrijeme *otvorenog kodiranja* provodi prvi analitički postupak konceptualizacije mnoštva prikupljenih podataka u okviru kojega se obično identificira velik broj kodova koje je potom potrebno definirati te im odrediti pripadajuća svojstva i dimenzije. Daljnjom analizom kodovi se povezuju na apstraktnijoj razini u *kategorije*, nakon čega slijedi sortiranje kategorija u skladu s *paradigmom kodiranja*. Prema paradigmatomskom modelu, koji su razvili Strauss i Corbin, za dobivanje sveobuhvatne slike o istraživanom fenomenu iz podataka se izdvajaju one kategorije koje se odnose na sržni *fenomen*, na *kauzalna stanja* (koji faktori su uzrokovali promjene kod središnjeg fenomena), na *strategijelakcije* koje su poduzete kao odgovor na fenomen, na *intervencijske uvojete* (šire i specifičnije situacijske faktore koji su utjecali na strategije/akcije) i naposljetku na *posljedice* poduzimanja određenih strategija/akcija. Po završetku otvorenog kodiranja pristupa se *aksijalnom kodiranju*, u okviru kojega se kategorije, zajedno s pripadajućim potkategorijama, međusobno ponovno povezuju i stavljaju u međudnose kako bi se dobila što preciznija i potpunija objašnjenja o fenomenu i odnosima između kategorija i potkategorija. Na koncu se pristupa *selektivnom kodiranju*, za vrijeme kojega se, procesom integracije i pročišćavanjem teorije, definira središnja/sržna kategorija (jedna ili više njih), nakon čega slijedi povezivanje te kategorije s drugim kategorijama kroz objašnjavajuća izvješća o njihovim međusobnim odnosima (hipoteze).²⁰

U konačnici, po završetku procesa kodiranja te postupka sređivanja i razvrstavanja prikupljenih podataka i iščitavanja bilježaka, piše se opisna priča, a potom analitička priča. U analitičkoj priči predstavlja se teorija koja objašnjava određen fenomen unutar specifičnog konteksta u kojem je provedeno istraživanje (objašnjenje kako su se ljudi ponašali unutar određenoga društvenog

²⁰ Detaljnije informacije o kriterijima po kojima se provodi odabir *središnje/centralne kategorije* vidi u: Anselm L. STRAUSS, *Qualitative analysis for social scientists*, 36; Anselm L. STRAUSS – Juliet M. CORBIN, *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*, 147.

konteksta).²¹ Takav oblik razvijene teorije na jednom supstantivnom (specifičnom) ili empirijskom području nema mogućnost primjene na druga područja za koja je, ukoliko se tomu teži, potrebno razviti formalnu utemeljenu teoriju, koja se razvija na temelju istraživanja nad nekoliko grupa/supstantivnih područja, metodom konstantne komparativne analize, odnosno fenomen se proučava pod različitim uvjetima i u širem rasponu situacija.

Naposljetku je potrebno također naglasiti da se verzija metodologije utemeljene teorije, koja je ukratko prethodno predstavljena, razlikuje od one koju su razvili drugi teoretičari metodologije utemeljene teorije, odnosno Glaser, Charmaz i Clarke, kako u pogledu na stvarnost tako i u samom pristupu i strogosti u prikupljanju podataka, integriranju postojeće literature, ali i u obradi i analizi podataka.²²

Kritike te verzije koju su iznijeli istraživači, ali i sami teoretičari metodologije utemeljene teorije, kao što je Glaser,²³ odnose se na njezin paradigmatički model za koji se misli da se priklanja pozitivističkom logičkom deduktivnom zaključivanju i postavljanju unaprijed određenih hipoteza umjesto induktivnom zaključivanju. Premda Strauss i Corbin ističu da paradigmatički model daje samo smjernice i upute za lakše analiziranje podataka i razvijanje teorije na fleksibilan i kreativan način, Glaser tvrdi da su se oni na taj način priklonili verifikaciji i deskripciji, a ne razvijanju objašnjavajućega teorijskog okvira koji omogućuje konceptualizirano i apstraktno razumijevanje proučavanog fenomena.²⁴

Cilj ovoga kratkog predstavljanja metodologije utemeljene teorije kao jedne od strategija kvalitativnih istraživanja bio je, s jedne strane, predstaviti metodologiju koja je primijenjena u istraživanju *Religioznost stanovnika grada*

²¹ Na taj se način dobivena utemeljena teorija potvrđuje ponovnim uspoređivanjem sa sirovim podacima ili davanjem na uvid njezinim ispitanicima kako bi se vidjela njihova reakcija, uz istodobno provođenje i samoevaluacije. Detaljnije informacije o provođenju evaluacije, odnosno kriterijima za procjenu kvalitete istraživačkog procesa i rezultata studije vidi u: Barney G. GLASER – Anselm L. STRAUSS, *The Discovery of Grounded Theory: strategies for qualitative research*, 237–250.

²² Usp. Barry GIBSON – Jan HARTMAN, *Rediscovering Grounded Theory*, Los Angeles – London – New Delhi, 2014.; Anselm L. STRAUSS – Juliet M. CORBIN, *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*, 269–272.

²³ Detaljnije informacije o odgovoru Glasera na paradigmatički model Straussa i Corbin vidi u: Barney G. GLASER, *Basics of Grounded Theory Analysis: Emergence vs. Forcing*.

²⁴ Usp. Kathy CHARMAZ, *Constructing Grounded Theory A Practical Guide through Qualitative Analysis*, 6; Barney G. GLASER, *Doing formal theory*, u: Anthony BRYANT – Kathy CHARMAZ (ur.), *Handbook of Grounded Theory*, London – Thousand Oaks – New Delhi, 2007., 97–114; Barney G. GLASER, *Basics of Grounded Theory Analysis: Emergence vs. Forcing*, 123.

Vukovara tijekom Domovinskog rata te, s druge strane, ukazati na potencijal koji ona ima kada bi se primijenila i pronašla svoje mjesto u socioreligijskim istraživanjima u Hrvatskoj.

2. Istraživanje *Religioznost stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskog rata*

Nakon kraćega uvodnog predstavljanja same metodologije utemeljene teorije, prije detaljnijeg govora o tome koje su zapravo prednosti te metodologije u odnosu na dosadašnja kvantitativna socioreligijska istraživanja, ukratko ćemo se osvrnuti na prikaz samog istraživanja u odnosu na koje ćemo i progovoriti o njima. Naime, metodologija utemeljene teorije, konkretnije pravac koji su razvili Strauss i Corbin, izdvojena je kao najprikladnija za istraživanje *Religioznost stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskog rata*, koje su proveli autori ovog rada u Vukovaru u razdoblju od 2010. do 2014. godine.²⁵ Samo istraživanje provedeno je u dvjema fazama. Prva, kvantitativna, provedena je 2010. godine, metodom standardiziranih strukturiranih intervjua. Ciljani uzorak toga istraživanja bio je tristo ispitanika, a ostvaren sto i šezdeset ispitanika. Ciljana populacija bila je katoličko stanovništvo grada Vukovara, koje je 1991. godine imalo najmanje osamnaest godina i koje je za vrijeme srpske agresije na Vukovar 1991. godine boravilo u gradu nakon 24. kolovoza, barem nekoliko dana ili do same okupacije 18./19. studenoga 1991. godine.²⁶ S obzirom na nepostojanje točnog popisa stanovnika u Vukovaru koji su boravili u gradu do same okupacije, odabrana metoda uzorkovanja je *slučajni sustavni uzorak*, što je jedina tehnika među probabilističkim uzorkovanjima kojom se može obaviti uzorkovanje i bez popisa populacije.²⁷ Upitnik je sadržavao četrdeset i jedno pitanje koje se odnosilo na istraživanu temu te pet pitanja koja su se odnosila na sociodemografska obilježja ispitanika. Od ukupno četrdeset i šest pitanja, dva su pitanja s otvorenim odgovorom, a preostalih četrdeseto i četiri pitanja su sa zatvorenim odgovorima. Upitnikom je mjereno ukupno sto trideset varijabla koje su se odnosile na važnost religije, stav prema Bogu, učestalost

²⁵ Detaljnije informacije o cjelokupnom istraživanju, na koje ćemo se ovdje samo ukratko osvrnuti, vidi u: Ivana BENDRA, *Religioznost stanovnika Vukovara za vrijeme opsade 1991.*, 2015., Zagreb (neobjavljena doktorska disertacija, mentor dr. sc. Vine Mihaljević, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu).

²⁶ Istraživanje je provedeno na području grada Vukovara, odnosno triju njegovih župa: Župe sv. Filipa i Jakova, Župe sv. Josipa Radnika i Župe Kraljice Mučenika.

²⁷ Usp. Goran MILAS, *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*, 418.

prakticiranja molitve prije rata, tijekom rata i nakon rata, doživljaj osobnih religioznih iskustava, nošenje sakralnih predmeta itd.²⁸ Svrha provođenja istraživanja bila je provesti preliminarno istraživanje iz kojega će biti vidljiva važnost religioznosti za katoličko stanovništvo grada Vukovara tijekom opsade grada 1991. godine.

S obzirom da je, tijekom analize podataka, zaključeno kako dobiveni rezultati nisu dostatni za dobivanje sveobuhvatne slike o ulozi religioznosti na stanovništvo u navedenom kontekstu, o čemu će detaljnije biti govora u sljedećem dijelu rada, u razdoblju od 2012. do 2014. godine provedeno je dodatno kvalitativno istraživanje. U okviru toga istraživanja primijenjene su dvije metode: metoda analize tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru i metoda dubinskih intervjuja. O toj fazi istraživanja, u svrhu dobivanja sveobuhvatnije slike o važnosti fenomena religioznosti u navedenom kontekstu, kao ciljne skupine određene su: skupina civila, branitelja i civila/branitelja zatočenika srpskih koncentracijskih logora koji su boravili u Vukovaru u razdoblju opsade grada od 24. kolovoza do 18/19. studenoga 1991. godine, odnosno naknadno u nekom od srpskih koncentracijskih logora u razdoblju do 14. kolovoza 1992. godine.

Tijekom analize tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu ukupno je analizirano 288 publikacija,²⁹ iz kojih su izdvojene one koje se odnose na osobne dnevnike, memoare, autobiografije i biografije, što su ih napisali stanovnici grada Vukovara (ukupno 197 publikacija).³⁰ Potom se iščitavalo cjelokupnu građu u svrhu pronalaženja sadržaja u kojima se daju opisi religioznih iskustava i općenito važnosti osobne religioznosti, na temelju koje su izdvojene ukupno 72 publikacije nad kojima je provedena analiza u skladu s metodologijom utemeljene teorije.

U okviru druge primijenjene metode, metode dubinskih intervjuja, kojih je provedeno ukupno dvanaest (četiri civila, osam branitelja i šest zatočenika),

²⁸ Djelomičan prikaz načina provođenja istraživanja i rezultata vidi u: Vine MIHALJEVIĆ – Ivana BENDRA, Neki empirijski pokazatelji religioznosti stanovništva Vukovara za vrijeme opsade grada (25. kolovoza – 18. studenoga 1991.), u: Dražen ŽIVIĆ (ur.), *Victor quia victima – Nada za Hrvatsku*, Zagreb – Vukovar, 2012., 97–115, te cjelovit prikaz u: Ivana BENDRA, *Religioznost stanovnika Vukovara za vrijeme opsade 1991.*, 47–48, 183–189.

²⁹ Publikacije su izdvojene iz šireg popisa publikacija u okviru zbirke knjiga o Domovinskom ratu koji je načinila S. Cvikić. Usp. Sandra CVIKIĆ, *The Vukovar Battle in the Context of Public and Scholarly Discourse about Yugoslavia's Dissolution and Homeland War in Croatia*, u: *Croatian Studies Review* (Časopis Hrvatskih studija), 8 (2012.) 1, 11–62. Detaljniji prikaz o uzorkovanju publikacija vidi u: Ivana BENDRA, *Religioznost stanovnika Vukovara za vrijeme opsade 1991.*, 38–41.

³⁰ Popis analiziranih publikacija vidi u: *Isto*, prilog 5. i 6.

primijenjena je tehnika »snježne grude« kao metoda uzorkovanja.³¹ Istraživanje je provedeno u prostoru triju udruga (»Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora«, »Hrvatski vojni invalidi Domovinskoga rata« i »Sunčica«), tijekom kojega se ispitanicima postavilo samo jedno pitanje, a to je da svojim riječima opišu što je za njih značila njihova osobna religioznost tijekom boravka u podrumu/skloništu, na ratištu i/ili u zatočeništvu u nekom od srpskih koncentracijskih logora. Intervjui su u prosjeku trajali između deset i šezdeset minuta i ponavljali su se u tri do četiri serije.³²

S obzirom da smo u okviru primarnog cilja ovoga rada ograničeni prostornim mogućnostima za detaljnije predstavljanje samog istraživanja, kao i njegovih rezultata, u nastavku ćemo se samo ukratko osvrnuti na prikaz osnovnih činjenica o rezultatima istraživanja. Stoga ćemo istaknuti kako je to istraživanje rezultiralo s ukupno četrnaest razvijenih kategorija (*Fizički uvjeti boravka; Psihički uvjeti boravka; Molitva; Nošenje i izrada sakralnih predmeta; Razgovor s Bogom; Božja pomoć i zaštita; Spas života; Osjećaj Božje prisutnosti; Predavanje sudbine u Božje ruke; Zahvalnost; Vjernik na ratištu; Svećenici; Duhovna snaga; Osobna religioznost*) te središnjom kategorijom, naslovljenom *Individualni osobni odnos prema transcendentnom biću – Bogu* koje su proizašle na temelju detaljne analize, korak po korak, dubinskih intervju a i tekstualne građe zbirka knjiga o Domovinskom ratu.³³ Na koncu je rezultat toga istraživanja i razvijena supstantivna utemeljena teorija naslovljena *Supstantivna utemeljena teorija o religioznosti stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskog rata*, koja progovara o ulozi i značenju osobne religioznosti na individualno i društveno ponašanje stanovništva suočenoga s kriznom ratnom situacijom, odnosno Domovinskim ratom u Vukovaru.³⁴

U ovom ćemo se radu na navedeno istraživanje ponajprije osvrnuti u kontekstu njegova načina provođenja te ćemo ga upotrijebiti kao ogledni primjer na temelju kojeg je moguće pokazati na koji je način taj kvalitativni istraživački pristup prikladniji za pojedina istraživanja fenomena religioznosti u području sociologije religije od dosad uvriježenih pristupa.

³¹ Detaljnije o uzorkovanju kod primjene metode dubinskih intervju a vidi u: *Isto*, 42–46.

³² U kasnijim fazama istraživanja postavljalo se nekoliko konkretnijih pitanja u svrhu nadopune podataka. Detaljnije o postavljenim pitanjima vidi u: *Isto*, 45–46.

³³ Podatci prikupljeni metodom standardiziranih strukturiranih intervju a nisu bili uključeni u primijenjenu metodologiju utemeljene teorije, već su u okviru primjene triangulacijskog procesa korišteni samo kao nadopuna i potvrda rezultatima kvalitativnog dijela analize.

³⁴ Detaljnije o razvijenoj supstantivnoj utemeljenoj teoriji vidi u: Ivana BENDRA, *Religioznost stanovnika Vukovara za vrijeme opsade 1991.*, 190–200.

3. Prednosti kvalitativne metodologije utemeljene teorije

Kao što je prethodno navedeno, prednosti metodologije utemeljene teorije iznijet će se na temelju zaključaka do kojih se došlo nakon provođenja kvalitativno-kvantitativnog istraživanja pod nazivom *Religioznost stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskog rata* te na temelju zaključaka donesenih tijekom proučavanja socioreligijskih istraživanja fenomena religije i religioznosti u Hrvatskoj nastalih u posljednjim dvama desetljećima: *Aufbruch* (1997.), *Vjera i moral u Hrvatskoj* (1997. – 2001.), *Religiozni identitet zagrebačkih srednjoškolaca* (1998.), *Religijske promjene i vrijednosti u hrvatskom društvu* (1999.), *Europsko istraživanje vrednota* (1999. – 2008.), *Komparativna Europska studija vrednota: Hrvatska i Europa* (1999.), *Mir u Hrvatskoj* (2000.), *Novi laički crkveni pokreti u Hrvatskoj* (2001. i *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi: Komparativna studija* (2014).

Naime, kako bi se ustanovilo u okviru kojeg će se teorijskog okvira provesti analiza i interpretacija dobivenih rezultata, tijekom provođenja kvantitativnog dijela istraživanja *Religioznost stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskog rata* (2010.) istodobno su proučavana i dosadašnja socioreligijska istraživanja fenomena religije i religioznosti u Hrvatskoj. Analizom navedenih istraživanja utvrđeno je kako po svojem sadržaju i strukturi imaju vrlo sličan teorijsko-metodološki okvir (oslanjanje na teoriju sekularizacije i petodimenzionalni model) i primijenjenu kvantitativnu metodu istraživanja (metoda standardiziranih strukturiranih intervjuja) te kako istražuju fenomen religioznosti ponajprije u obliku institucionalne religioznosti u širem kontekstu društveno-političkih promjena. Provedenim preliminarnim kvantitativnim istraživanjem *Religioznost stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskog rata* utvrđeno je da je takav teorijsko-metodološki okvir, za sveobuhvatno istraživanje uloge i važnosti fenomena religioznosti u specifičnom kontekstu Domovinskog rata u Vukovaru 1991. godine i nad specifičnom populacijom (civili, branitelji i zatočnici), samo djelomično dostatan i to zbog više razloga. Prije svega, iako je petodimenzionalnim modelom moguće cjelovito istražiti fenomen religioznosti,³⁵ njegova isključiva primjena uz kvantitativne istraživačke metode najčešće ga sprečava da u tome i uspije. Naime, primjenom isključivo kvantitativne metodologije onemogućeno je istraživanje dublje pozadine religijskog ponašanja, koja najviše dolazi do izražaja kod dimenzije religioznog iskustva, koja je zanemarena u velikom broju dosadašnjih socioreligijskih

³⁵ Jukić tako navodi kako je »teško zamisliti da postoji još neki način na koji se može biti religiozan, barem što se tiče kršćanstva i njemu sličnih religija«, Jakov JUKIĆ, *Budućnost religije*, Split, 1991,12.

istraživanja u Hrvatskoj. Jer kao što i Poloma tvrdi, »zadaća je sociologije proučavati vezu objektivnog društvenog konteksta i njegov utjecaj na religiozno iskustvo, kao i subjektivne interpretacije religioznog iskustva i njihov utjecaj na društvo,«³⁶ što je uz primjenu isključivo kvantitativnih metoda istraživanja, prije svega metode standardiziranih strukturiranih intervjua, teško ili gotovo nemoguće ostvariti. Stoga ne iznenađuje da je najvažnija dimenzija religioznosti – osobno religiozno iskustvo – zanemarena u velikom broju dosadašnjih socioreligijskih istraživanja u Hrvatskoj. S time se slaže i većina hrvatskih sociologa religije te oni navode kako kvantitativna metodologija čovjeka i njegova religiozna iskustva, shvaćanja i osjećaje svodi na brojke i postotke, pretjerano je fokusirana i usmjerena na istraživanja crkvene religioznosti, a zanemaruje tretiranje ljudi kao cjelovitih bića koja na dubljoj razini vlastitih promišljanja o proživljenom omogućavaju uvid u prikupljene podatke o skrivenom značenju i razumijevanju dimenzija religioznosti kao što je osobno religiozno iskustvo.³⁷ Slijedom toga vidljivo je kako i sami autori, u svojim radovima, koji se temelje i proizlaze iz navedenih socioreligijskih istraživanja, jasno ističu nedostatnost i ograničenost isključivo korištenja kvantitativne metodologije istraživanja fenomena religioznosti i ukazuju na znanstveni potencijal uporabe dodatnih, kvalitativnih metoda istraživanja.³⁸ Isto tako, Ćimić, Jukić, Marinović Bobinac i drugi ukazuju na činjenicu da za cjelovitije istraživanje fenomena religije i religioznosti nisu dostatna samo kvantitativna istraživanja te je potrebno provesti i dodatna kvalitativna istraživanja.³⁹ Tako primjerice Esad Ćimić predlaže korištenje određenih kvalitativnih tehnika prikupljanja podataka, poput provođenja dubinskih intervjua, otvorenih razgovora te analize dnevnika, bio-

³⁶ Usp. Margaret M. POLOMA, The sociological context of religious experience, u: Ralph Wilbur HOOD (ur.), *Handbook of Religious Experience*, Birmingham, 1995., 161–182. Navod preuzet iz: Ankica MARINOVIĆ BOBINAC, Dimenzija religioznog iskustva u Hrvatskoj: »šapat anđela« iz sociologijske perspektive, u: *Sociologija sela*, 43 (2005.) 2, 339–370.

³⁷ O nedostacima kvantitativne metodologije pri istraživanju dimenzije osobnoga religioznog iskustva vidi u: Dinka MARINOVIĆ-JEROLIMOV, Višedimenzionalni pristup u istraživanju religioznosti: smjernice za istraživanja u Hrvatskoj, u: *Društvena istraživanja*, 4 (1995.) 6, 837–851; Stipe TADIĆ, Religiozno iskustvo – neistraživana i/ili neistraživa dimenzija religije i religioznosti, u: *Društvena istraživanja*, 7 (1998.) 3, 359–373; Ankica MARINOVIĆ BOBINAC, Dimenzija religioznog iskustva u Hrvatskoj: »šapat anđela« iz sociologijske perspektive; Jakov JUKIĆ, *Budućnost religije*.

³⁸ Usp. Ankica MARINOVIĆ BOBINAC, Dimenzija religioznog iskustva u Hrvatskoj: »šapat anđela« iz sociologijske perspektive, 339–370; Gordan ČRPIĆ – Siniša ZRINŠČAK, Dinamičnost u stabilnosti: religioznost u Hrvatskoj 1999. i 2008. godine, u: *Društvena istraživanja*, 19 (2010.) 1–2, 3–27.

³⁹ Usp. Esad ĆIMIĆ, *Metodologijski doseg istraživanja unutar sociologije religije u Hrvatskoj*, Zagreb, 1991.; Jakov JUKIĆ, *Budućnost religije*; Ankica MARINOVIĆ BOBINAC, Dimenzija religioznog iskustva u Hrvatskoj: »šapat anđela« iz sociologijske perspektive, 339–370.

grafija, svjedočanstava kao što je dijelom i provedeno u doktorskim radovima Stipe Tadića⁴⁰ i Branka Ančića⁴¹ te istraživanju o malim vjerskim zajednicama u Zagrebu 1988. godine.⁴²

S druge strane, primjena kvantitativnih istraživačkih metoda najčešće podrazumijeva i točan popis istraživane populacije i težnju da se dobiju reprezentativni rezultati, što u slučaju istraživanja koje se odnosilo na ciljane skupine civila, branitelja i zatočenika u Vukovaru nije bilo moguće ostvariti. Naime, s jedne strane, točan popis svih ciljanih skupina (civila, branitelja i zatočenika) ne postoji pa su se tijekom provođenja kvantitativnog dijela istraživanja mogle primijeniti jedino neprobabilističke metode uzorkovanja ili probabilističke koje ne zahtijevaju točan popis populacije, poput slučajnoga sustavnog uzorka. Osim toga, istraživanje kojemu je cilj bio istražiti ulogu i važnost fenomena religioznosti za katoličko stanovništvo grada Vukovara tijekom Domovinskog rata zapravo je svojevrsna studija slučaja, koja želi istražiti jedan pojedinačan slučaj i time nije ni težilo reprezentativnim rezultatima.

Nadalje, takav tip istraživanja usmjeren je ponajprije na vanjsku, obrednu stranu fenomena religije i religioznosti, koja je u kontekstu boravka stanovništva u podrumima/skloništima, na bojištima ili u zatočeništvu prakticirana u puno manjoj mjeri nego na individualnoj, izvanobrednoj razini.

U konačnici uobičajeni kvantitativni pristup socioreligijskih istraživanja fenomena religije i religioznosti u Hrvatskoj u posljednjim dvama desetljećima, osim što ne nudi mogućnost dubljeg razumijevanja religioznog iskustva, zanemaruje i istraživanja suodnosa fenomena religioznosti i specifičnog konteksta u okviru kojega se provodi istraživanje. Time, takav socioreligijski pristup istraživanja fenomena religije i religioznosti postaje nedostatan za sveobuhvatno istraživanje fenomena religioznosti u okviru složenih društvenih uvjeta i istraživanja koja se odnose na određenu populaciju, slučaj, događaj ili društveni proces. S obzirom da je cilj istraživanja *Religioznost stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskog rata* bio upravo u otkrivanju važnosti uloge re-

⁴⁰ Usp. Stipe TADIĆ, *Suvremeni eklezijalni pokreti u Katoličkoj crkvi u Hrvata (Sociološka analiza s posebnim osvrtom na Mali tečaj – Kursiljo)*, neobjavljena doktorska disertacija, Zagreb, 1998. Doktorska disertacija Stipe Tadića djelomično je objavljena pod nazivom: Stipe TADIĆ, *Tražitelji Svetoga: Prilog fenomenologiji eklezijalnih pokreta*.

⁴¹ Usp. Branko ANČIĆ, *Vjerska zajednica kao socijalni resurs – Istraživanje o povezanosti religije i zdravlja*, Zagreb, 2013. (neobjavljena doktorska disertacija, mentorica dr. sc. Dinka Marinović Jerolimov, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu).

⁴² Navedeno istraživanje provedeno je u Institutu za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu. Usp. Nikola DUGANDŽIJA, *Božja djeca. Religioznost u malim vjerskim zajednicama*, Zagreb, 1990.

ligioznosti u okviru specifičnog konteksta krizne ratne situacije (Domovinski rat u Vukovaru) te nad specifičnom populacijom (civili, branitelji i zatočeniци), u uvjetima u kojima nije bilo moguće prakticiranje institucionalnog oblika religioznosti, takav teorijsko-metodološki okvir nije omogućavao istražiti zadano.

U tu svrhu kao najprimjerenija metoda odabrana je inačica kvalitativne metodologije utemeljene teorije, koju su razvili Strauss i Corbin, jer je, uz primjenu kvalitativnih istraživačkih metoda, ona omogućila da navedene kriterije uključimo u istraživanje i na taj način cjelovitije istražimo ulogu i važnost fenomena religioznosti u okviru Domovinskog rata u Vukovaru. Stoga ćemo se u nastavku rada posvetiti svakom kriteriju pojedinačno.

Slijedom navedenoga primjena paradigmatškog modela omogućila je da se, u okviru istraživanja koju je ulogu i važnost imao fenomen religioznosti za katoličko stanovništvo grada Vukovara tijekom opsade grada i tijekom boravka u zatočeništvu, istraži suodnos fenomena religioznosti i specifičnog konteksta u okviru kojega se provodilo istraživanje. Ono je provedeno na način da su analizom kvalitativnih izvora podataka utvrđeni *uvjeti* koji su, na izravan ili neizravan način, utjecali na promjene u religioznom ponašanju. Naime, kvalitativni dio istraživanja pokazao je kako su pripadnici svih triju ciljanih skupina proživljavali brojne nepovoljne uvjete.⁴³ Osim samih uvjeta boravka (neprijemni prostor za dulji boravak ljudi u njima, nedostatna opskrbljenost hranom, vodom i osnovnim higijenskim potrepštinama), koji su neizravno utjecali na promjene u religioznom ponašanju, tu su i brojni drugi nepovoljni uvjeti koji su izravno utjecali na promjene proučavanoga fenomena religioznosti. To se prije svega odnosi na teška psihofizička stanja, koja su najvidljivija kod skupine zatočenika srpskih koncentracijskih logora, ali su prisutna i kod drugih ciljanih skupina. Na taj je način istraživanje *Religioznost stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskog rata* pokazalo kako je za oblikovanje objašnjavajuće cjeline o važnosti i ulozi fenomena religioznosti na pojedinačno individualno i društveno ponašanje tijekom krizne društvene situacije ključna

⁴³ Među različitim *teškim uvjetima boravka* u kojima su se nalazili pripadnici svih triju skupina ističu se: neprijemni prostori za dulji boravak ljudi u njima, nedostatna opskrbljenost vodom, hranom i osnovnim higijenskim potrepštinama. Među *teškim psihofizičkim uvjetima* ističu se: a) *teška fizička stanja*, poput stanja gladi, promrzlosti, iscrpljenosti, bolesti te teška fizička stanja nastala kao posljedica pretrpljenih različitih oblika fizičkoga mučenja; b) *teška psihička stanja*, nastala kao posljedica dovedenosti do krajnjih granica izdržljivosti i nemogućnosti primarne kontrole nad životom, poput stanja bespomoćnosti, izoliranosti, neizvjesnosti, strahovanja za vlastiti život, tuge itd. Detaljnije o uvjetima vidi u: Ivana BENDRA, *Religioznost stanovnika Vukovara za vrijeme opsade 1991.*

uključenost dimenzije specifičnog konteksta, gdje se otkrivanjem izravnih i neizravnih uvjeta utvrdilo na koji je način specifičan kontekst utjecao na promjene u religioznom ponašanju.

Primjenjujući navedene kvalitativne metode i paradigmatički model utemeljene teorije, dobila se mogućnost i sveobuhvatnije istraženosti samog *fenomena religioznosti*, koji je istraživan na način da se iz podataka dobivaju sljedeće kategorije:⁴⁴

- kategorije koje se odnose na *religijska djelovanja* – djelovanja nastala kao posljedica određenih nepovoljnih uvjeta u kontekstu boravka u Vukovaru za vrijeme opsade grada i/ili za vrijeme boravka u nekom od srpskih koncentracijskih logora;
- kategorije koje se odnose na postojanje različitih *religioznih osjećaja* (primjerice Božje zaštite i prisutnosti), koji predstavljaju emotivno zasnovana religiozna iskustva transcendentnoga bića (Boga);
- kategorije koje se odnose na utjecaj određenoga religijskog djelovanja (religijske prakse) i religioznog osjećaja (osobnoga religioznog iskustva) na pojavu određenih *religioznih stavova*;
- kategorije koje se odnose na *posljedice* religijskih djelovanja te religioznih osjećaja i stavova na ulogu koju je osobna religioznost imala *na individualno i društveno ponašanje* civila, branitelja i zatočenika u navedenom kontekstu Domovinskog rata u Vukovaru.

Takvim modelom istraživanja fenomena religioznosti dobila se i mogućnost cjelovitije istraženosti izvaninstitucionalnog (individualnog) oblika religioznosti. Naime, s obzirom na brojne nepovoljne uvjete u kojima se katoličko stanovništvo grada Vukovara tijekom Domovinskog rata nalazilo, a koji su onemogućavali da zbog vlastite sigurnosti odlaze u crkvu, među stanovništvom je bilo prisutno ponajprije prakticiranje individualne izvanobredne religioznosti. Stoga je, kako bi se utvrdilo koju je ulogu i važnost imala osobna religioznost na individualno i društveno ponašanje civila, branitelja i zatočenika u navedenom kontekstu Domovinskog rata u Vukovaru, istraživanjem proučavana dimenzija osobnoga religioznog iskustva i religijske izvanobredne prakse.

Istražujući *dimenziju osobnoga religioznog iskustva* željelo se prije svega pokazati kakav je bio odnos ciljanih skupina prema transcendentnome, Bogu, te

⁴⁴ Detaljnije o kategorijama i njihovu razlikovanju među pojedinim ciljanim skupinama vidi u: *Isto*, 190–200.

što im je taj odnos značio u navedenom kontekstu. Pritom je smatrano da je, kako bi se otkrio unutarnji doživljaj transcendentnog i utjecaj navedenog na njihovo življenje u navedenim uvjetima, potrebno omogućiti i dopustiti onima koji su doživjeli osobna religiozna iskustva da vlastitim riječima ispričaju što im je ono značilo. Naime, nakon provođenja kvantitativnog dijela istraživanja *Religioznost stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskog rata* (2010.), osim proučavanja vanjskih obrednih činjenica religijskoga života i udjela onih koji su doživjeli osobna religiozna iskustva, nije se bilo u mogućnosti dublje razumjeti i objasniti na koji su način doživljena osobna religiozna iskustva utjecala na njihov boravak u navedenim uvjetima. Kvantitativnim dijelom istraživanja ustanovljeno je koje su oblike osobnih religioznih iskustava stanovnici doživjeli tijekom boravka u Vukovaru za vrijeme opsade grada i/ili za vrijeme boravka u nekom od srpskih koncentracijskih logora.

Sljedeća tablica dio je kvantitativnog dijela istraživanja *Religioznost stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskog rata* i pokazuje koja su to osobna religiozna iskustva stanovnici najčešće doživljavali.

Tablica 4: Sljedeće tvrdnje pokazuju duhovne kontakte i duhovna iskustva koja su neki ljudi imali. Molimo Vas navedite jeste li doživjeli neka od navedenih duhovnih religioznih iskustava?

	Da	Ne	Ne znam
Doživjeli ste duhovni kontakt s nekim tko je umro.	7,6 %	84,7 %	6,9 %
Ima trenutaka u kojima ste osjećali Božju snagu i prisutnost.	66,0 %	20,1 %	13,2 %
Imali ste osjećaj da Vas Bog poznaje i čuva.	72,2 %	13,9 %	13,9 %
Doživjeli ste da su Vam molitve bile uslišane.	71,5 %	13,9 %	13,9 %
Osjećali ste da s Bogom možete biti u kontaktu.	47,2 %	23,6 %	28,5 %
Doživjeli ste duhovni kontakt s nekim oblikom duhovne moći.	22,9 %	54,9 %	22,2 %
Doživjeli ste da Vas je Bog kaznio.	4,2 %	75,0 %	19,4 %
Doživjeli ste duhovni kontakt s Blaženom Djevicom Marijom.	13,2 %	65,3 %	20,8 %
Doživjeli ste duhovni kontakt s Isusom Kristom, patnikom na križu.	20,8 %	61,8 %	16,7 %
Doživjeli ste čudesno iskustvo koje Vas je učvrstilo u vjeri.	46,5 %	31,9 %	20,1 %

	Da	Ne	Ne znam
Doživjeli ste djelovanje Duha Svetoga.	36,8 %	46,5 %	16,0 %
Doživjeli ste nadnaravno iskustvo koje ne možete objasniti.	26,4 %	49,3 %	23,6 %
Doživjeli ste blizak kontakt sa zlim.	16,7 %	72,2 %	9,7 %
Doživjeli ste nadnaravno iskustvo koje vam je promijenilo život.	19,4 %	55,6 %	23,6 %
Doživjeli ste iskustvo anđela ili duhovnoga vođe.	11,8 %	67,4 %	20,8 %
Doživjeli ste iznimno snažno iskustvo ljubavi.	36,1 %	46,5 %	17,4 %
Doživjeli ste u sebi posebno duboki mir.	57,6 %	23,6 %	18,1 %
Doživjeli ste potpunu radost i ekstazu.	19,4 %	54,2 %	25,7 %
Doživjeli ste ozdravljenje tijela i duše.	26,4 %	48,6 %	24,3 %

Izvor: Vine MIHALJEVIĆ – Ivana BENDRA, Neki empirijski pokazatelji religioznosti stanovništva grada Vukovara za vrijeme opsade grada (25. kolovoza – 18. studenoga 1991.), 112.

Ukoliko se pogledaju dobiveni rezultati, vidljivo je da je kvantitativnim dijelom istraživanja utvrđeno kako je između devetnaest ponuđenih odgovora, koji se odnose na neki oblik osobnoga religioznog iskustva, najviše ispitanika pozitivno odgovorilo kako je doživjelo neki oblik osobnoga religioznog iskustva Božje zaštite i prisutnosti. Tako je 72,2% ispitanika odgovorilo kako je imalo osjećaj da ih Bog poznaje i čuva, a 66% ispitanika odgovorilo je kako je doživjelo trenutke u kojima su osjećali Božju snagu i prisutnost. Osim navedenoga, 71,5% ispitanika odgovorilo je kako su doživjeli da su im molitve uslišane.

Dodatnim kvalitativnim istraživanjem (provedenim metodom dubinskog intervjua i metodom analize osobnih svjedočanstava danih u okviru tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu) došlo se do sličnih zaključaka o oblicima osobnih religioznih iskustava, ali su podatci pružili puno veće mogućnosti za dodatno razumijevanje samih značenja doživljenih osobnih religioznih iskustava i konteksta u okviru kojih su se ona događala. Naime, analizom dubinskih intervjua utvrđeno je kako su svi, od ukupno dvanaest kazivača, doživjeli neki oblik osobnoga religioznog iskustva Božje zaštite i prisutnosti. Dodatnom analizom osobnih svjedočanstava, danih u okviru tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu, tijekom koje smo analizirali ukupno sedamdeset i dvije publikacije, došli smo također do zaključka

da su civili, branitelji i zatočnici grada Vukovara najčešće doživljavali neki oblik osobnoga religioznog iskustva Božje zaštite i prisutnosti. No, ono po čemu se razlikuju rezultati kvantitativnog i kvalitativnog dijela istraživanja jest utvrđivanje specifičnih okolnosti (konteksta) u kojima su se osobna religiozna iskustva doživjela i s kojim posljedicama na njihov daljnji boravak u navedenim uvjetima. Tako se kvalitativnom analizom ustanovilo kako su svi ispitanici doživjeli neki oblik emotivno zasnovanoga religioznog iskustva u trenutcima u kojima im je život bio u neposrednoj opasnosti, a preživljavanje takvih trenutaka povezivali su s osjećajem Božje prisutnosti i zaštite. Time se kvalitativnom analizom osobnih religioznih iskustava dodatno potvrdila važnost utvrđivanja specifičnih uvjeta i konteksta u kojima su se ta religiozna iskustva dogodila. Upravo su različiti oblici teških uvjeta boravka ili psihofizičkog zlostavljanja, zbog kojih im se život nalazio u neposrednoj opasnosti, bili oni koji su na različite načine utjecali na pojavu određenih osobnih religioznih iskustava.

Osim što se kvalitativnom metodologijom utemeljene teorije istraživanja, uz primjenu kvalitativnih metoda prikupljanja podataka, dobila mogućnost otkrivanja u kojim su konkretnim uvjetima doživljavana osobna religiozna iskustva, tom se metodom istraživanja dobila također i mogućnost istraživanja načina na koji su doživljena osobna religiozna iskustva civila, branitelja i zatočenika grada Vukovara utjecala na pojavu određenih *religioznih stavova*. Primjere za to nalazimo u brojnim svjedočanstvima danima u okviru tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru ili u iskazima svjedoka danima tijekom provedenih dubinskih intervjuja.⁴⁵ Tako su doživljena osobna religiozna iskustva Božje zaštite i prisutnosti kod katoličkog stanovništva grada Vukovara tijekom opsade grada ili tijekom boravka u zatočeništvu utjecala naknadno na pojavu sljedećih religioznih stavova:

- kako ih je Bog štitio i čuvao;
- kako im je život bio spašen jedino uz Božju pomoć;
- kako im se život/sudbina nalazila jedino u Božjim rukama;
- kako jedino Bogu ili nekomu od svetaca, kojemu su se molili, mogu biti zahvalni što su preživjeli;
- kako im je jedino njihova osobna religioznost pomogla da podnesu boravak u skloništim/podrumima, na ratištu ili u zatočeništvu te razna psihofizička zlostavljanja koja su proživljavali.

⁴⁵ Usp. Ivana BENDRA, *Religioznost stanovnika Vukovara za vrijeme opsade 1991.*

Za razliku od rezultata kvantitativnog dijela istraživanja, kojima smo bili u mogućnosti samo utvrditi udio onih koji su doživjeli određena osobna religiozna iskustva, ovakvim tipom istraživanja dobili smo mogućnost utvrditi na koji je način pojava religioznih stavova utjecala i na cjelokupno individualno i društveno ponašanje pojedinca.⁴⁶

Sljedeći kriterij, prema kojemu se iznose prednosti kvalitativne metodologije utemeljene teorije naspram uobičajenih kvantitativnih istraživanja, odnosi se na dimenziju *religijske prakse*. Naime, analizom dubinskih intervjua i zapisanih osobnih svjedočanstava, danih u okviru tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu, utvrđena je još jedna specifičnost, također uvjetovana posebnim društvenim kontekstom (kriznom ratnom situacijom) u kojem se katoličko stanovništvo nalazilo. Dok se kvantitativnom analizom bilo u mogućnosti utvrditi jedino učestalost prakticiranja molitve i prema kome su one najčešće bile usmjerene,⁴⁷ analizom kvalitativnih podataka utvrđeno je kako su pripadnici ciljanih skupina zapravo u danim uvjetima prakticirali jedan specifičan način osobnog obraćanja transcendentnom biću (Bogu). Tako je analizom utvrđeno kako je katoličko stanovništvo prakticiralo izravno i neizravno religijsko/religiozno djelovanje.

U izravnom religijskom djelovanju, koje je ponajviše karakteristično za skupinu civila i zatočenika srpskih koncentracijskih logora, ističe se prakticiranje osobnih, samostalno oblikovanih molitava u obraćanju transcendentnom biću, dok je prakticiranje tradicionalnih molitava bilo vrlo rijetko. Primjer jedne takve samostalno oblikovane molitve pokazuje kako su stanovnici grada Vukovara oblikovali molitve na specifičan način koji je bio određen specifičnim potrebama i osobinama pojedinačne osobe i uzrokovan je teškim uvjetima u kojima se nalazio. Donosimo »Molitvu mučenika«: »Molim te, Bože, za sve mučenike Vukovara. Pomozi, pomozi da prežive ovaj rat. Molim Te, ne ostavljaj nas, Ti si jedini koji može čuti naše molitve, za nas, za našu djecu i sve one koje volimo. Bože, pomozi mi da izdržim i preživim. Vodi me svojim

⁴⁶ Detalji o ulozi osobne religioznosti na individualno i društveno ponašanje odnose se zapravo na razvijenu supstantivnu utemeljenu teoriju koju je, kako zbog same kompleksnosti dobivenih rezultata tako i zbog prostornih ograničenja ovoga rada, nemoguće prikazati. Stoga se čitatelje upućuje na detaljnije informacije koje se nalaze u: Ivana BENDRA, *Religioznost stanovnika Vukovara za vrijeme opsade 1991.*

⁴⁷ Detaljnije informacije o kvantitativnom dijelu istraživanja dimenzije religijske prakse u okviru istraživanja *Religioznost stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskog rata* vidi u: Isto, 183–189. Djelomičan prikaz rezultata vidi u: Vine MIHALJEVIĆ – Ivana BENDRA, Neki empirijski pokazatelji religioznosti stanovništva grada Vukovara za vrijeme opsade grada (25. kolovoza – 18. studenoga 1991.), 97–114.

putem. Molim te za svoje. Ja, ja znam da si tu. Osjećam Tvoj dodir, Tvoju snagu koju mi daješ. Molim Te, ne ostavljaj me, jer ja vjerujem u Tebe i vječni život.«⁴⁸

Osim izravnoga religijskog djelovanja, druga specifičnost, koja je otkrivena kvalitativnim istraživanjem, jest postojanje i neizravnoga religioznog djelovanja. Neizravno religiozno djelovanje, koje je posebice bilo izraženo kod skupine branitelja, prakticiralo se u vidu nošenja sakralnih predmeta, najčešće krunice oko vrata. Nošenje krunice oko vrata, koja je i inače proglašena simbolom Domovinskoga rata, braniteljima je predstavljalo sredstvo posrednoga, neizravnoga religioznog djelovanja, koje se pojavilo među braniteljima kao posljedica brojnih nepovoljnih uvjeta u kojima su se nalazili, a koji su im onemogućavali prakticiranje izravnoga religijskog djelovanja. Stoga je nošenje krunice za branitelje imalo unutarnji smisao te predstavljalo postojanje posebnih religioznih stavova i osjećaja koji su bili uvjetovani okolnostima u kojima su se nalazili.⁴⁹

Naposlijetku je potrebno napomenuti kako je sama primjena paradigmatškog modela omogućila razvijanje vlastite supstantivne utemeljene teorije i istraženost uloge i važnosti fenomena religioznosti u okviru specifičnog konteksta i nad specifičnom populacijom naspram testiranja postojećih teorijskih okvira koji su se pokazali neadekvatnim ili teško primjenjivim za istraživanje toga specifičnog konteksta i specifične populacije. Sama primjena paradigmatškog modela omogućila je uključivanje uvodno navedenih kriterija, koje nismo bili u mogućnosti ostvariti u prvotnom kvantitativnom dijelu istraživanja, odnosno bolju istraženost suodnosa između fenomena religioznosti i specifičnih uvjeta u kojima su se nalazili pripadnici ciljanih skupina u kontekstu Domovinskog rata te dublje razumijevanje dimenzije osobnoga religioznog iskustva i religijske prakse, čime je postignuta sveobuhvatnija istraženost osobne religioznosti katoličkog stanovništva grada Vukovara tijekom Domovinskog rata.

⁴⁸ Molitva logoraša nalazi se u: Zlatko ŠARIĆ, *Dnevnik jednog logoraša*, Vinkovci, 1995., 75, koja se nalazi u okviru šire zbirke knjiga sa zapisanim svjedočanstvima o Domovinskom ratu u Vukovaru.

⁴⁹ Istraživanje je pokazalo kako je nošenje krunice braniteljima najčešće predstavljalo izvor duhovne snage i utjehe te osjećaj zaštite i sigurnosti. Slična istraživanja vidi u: Snježana BURILOVIĆ – Mladen PARLOV, *Krunica u Domovinskom ratu. Znak vjerskog rata ili vjere u ratu?*, u: *Služba Božja*, 53 (2013.) 2, 156–177; Vine MIHALJEVIĆ – Ilija KREZO, *Bog u rovu. Vojno dušobrižništvo u hrvatskom Domovinskom ratu*, Zagreb, 2002.; Vine MIHALJEVIĆ – Ivana BENDRA, *Neki empirijski pokazatelji religioznosti stanovništva Vukovara za vrijeme opsade grada (25. kolovoza – 18. studenoga 1991.)*, 97–115; Ante PERKOVIĆ, *Duhovnost kao čimbenik obrane Vukovara*, u: Josip JURČEVIĆ (ur.), *Vukovar '91.: značenje, vrednote, identitet*, Zagreb, 2000., 29–36; Ante PERKOVIĆ, *Iskustvo žrtve i mučenika*, u: Dražen ŽIVIĆ (ur.), *Victor quia victima – Nada za Hrvatsku*, 115–124; Josip ŠANTIĆ, *Krunica i duhovnost u hrvatskom Domovinskom ratu*, u: Josip JURČEVIĆ (ur.), *Vukovar '91.: značenje, vrednote, identitet*, 37–50.

Zaključna razmatranja

Usporedbom dosadašnjih socioreligijskih istraživanja, nastalih u Hrvatskoj u posljednjim dvama desetljećima, sa samostalno provedenim istraživanjem naslovljenim *Religioznost stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskog rata*, htjelo se pokazati koje su prednosti kvalitativne metodologije utemeljene teorije u odnosu na dosadašnji kvantitativni pristup socioreligijskih istraživanja fenomena religioznosti. Naime, analizom uobičajeno primjenjivanoga teorijsko-metodološkog okvira u socioreligijskim istraživanjima fenomena religioznosti u Hrvatskoj utvrđeno je kako je takav primarno kvantitativni istraživački pristup često nedostatan za sveobuhvatno istraživanje fenomena religioznosti, posebice ukoliko se ono provodi u okviru specifičnog konteksta (poput krizne ratne situacije) i/ili nad specifičnom populacijom (civilni, branitelji i zatočenici), nad kojima je teško ili nije uopće moguće primijeniti postojeće teorijske okvire i kvantitativne istraživačke metode. Stoga je cilj ovoga rada bio ukazati na potencijal metodologije utemeljene teorije u okviru kvalitativnih istraživanja sociologije religije pomoću kojih je moguće, samostalno ili u kombinaciji s kvantitativnim istraživačkim metodama, sveobuhvatnije istražiti ulogu i važnost fenomena religioznosti u okviru specifičnog konteksta i/ili nad specifičnom populacijom.

Na primjeru načina provođenja istraživanja *Religioznost stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskog rata* prikazane su prednosti primjene metodologije utemeljene teorije (paradigmatski model Straussa i Corbin) i kvalitativnih istraživačkih metoda (metoda dubinskih intervjua i analiza tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru), koje se prije svega odnose na mogućnost sveobuhvatnije istraženosti individualne, osobne izvaninstitucionalne religioznosti, koja je u kontekstu krizne ratne situacije 1991. godine ponajprije bila prisutna među katoličkim stanovništvom grada Vukovara. Tim modelom istraživanja dobila se isto tako mogućnost utvrđivanja specifičnih uvjeta u kontekstu Domovinskog rata (boravak u podrumima/skloništima, na ratištu ili u zatočeništvu), koji su u analizi promatrani u vidu utjecaja na promjene u religioznom ponašanju ciljanih skupina. Stoga je analizom promatran utjecaj specifičnih uvjeta na doživljaj religioznih iskustava i na prakticiranje religijske izvanobredne prakse i posljedično tomu pojave religioznih stavova. Na koncu je dobivena mogućnost istraživanja i posljedične dimenzije, odnosno uloge i važnosti koju je imalo doživljeno religiozno iskustvo, religijska praksa i pojava religioznih stavova na sveukupno njihovo individualno i društveno ponašanje u navedenim uvjetima. Time se ovim modelom istraživanja

dobila mogućnost sveobuhvatnog istraživanja fenomena religioznosti i dubinskog razumijevanja suodnosa fenomena religioznosti i specifičnog konteksta u okviru kojega je provedeno istraživanje.

Moguće je stoga zaključiti iz prethodnog prikaza prednosti koje nudi kvalitativna metodologija utemeljene teorije koliki su njezini potencijali i mogući doprinos boljemu razumijevanju fenomena religioznosti u istraživanjima koja nisu usmjerena na institucionalni oblik religioznosti te u istraživanjima u kojima je istraživana određena specifična društvena skupina i/ili specifičan društveni kontekst. Pritom je važno imati na umu kako takav tip istraživanja, koji rezultira razvijenom supstantivnom utemeljenom teorijom, ne nudi mogućnost generaliziranja ili uopćavanja dobivenih rezultata istraživanja. Taj možebitni nedostatak takvih tipova istraživanja može se nadomjestiti činjenicom kako takva istraživanja rezultiraju vrijednim doprinosima o pojedinim društvenim skupinama i njihovim načinima suočavanja s određenim društvenim/životnim situacijama, iz kojih je moguće, ukoliko se teži uopćavanju rezultata, razviti i formalnu (opću) utemeljenu teoriju, gdje se jedan konkretan slučaj, primjerice suočavanje s ratnom situacijom, uspoređuje s nekim drugim slučajevima, odnosno drugim kriznim društvenim/ratnim situacijama.

Summary

THE APPLICATION OF THE METHODOLOGY OF THE GROUNDED THEORY IN SOCIOLOGICAL STUDY OF THE PHENOMENON OF RELIGION AND RELIGIOSITY

Ivana BENDRA

Institute of Social Sciences Ivo Pilar – Regional Center Vukovar
J. J. Strossmayera 25, HR – 32 000 Vukovar
Ivana.Bendra@pilar.hr

Vine MIHALJEVIĆ

Institute of Social Sciences Ivo Pilar
Marulićev trg 19/I, HR – 10 000 Zagreb
Vine.Mihaljevic@pilar.hr

This article aims at pointing out advantages of the methodology of the grounded theory in relation to previous quantitative socio-religious study of the phenomenon of religion and religiosity. Namely, after carrying out the quality-quantity study of Religiosity of Inhabitants of the City of Vukovar during the War of Independence

(2010–2014) and the analysis of socio-religious literature that originated in Croatia in the last two decades, it has been established that an inadequate theoretical-methodological frame for study of the phenomena of religion and religiosity carried out in some specific context (crisis war situation) and/or on specific population (civilians, soldiers, prisoners) was regularly used. Such theoretical-methodological frame, in which the theory of secularisation is applied, five-dimensional model and quantitative research methods, is usually inadequate for an integral study of extra-ritual personal religiosity and the relationship between the phenomenon of religiosity and the specific context within which the study is carried out. Therefore, the aim of this article is to point out the potential of the methodology of the grounded theory within the context of qualitative socio-religious study through which one can conduct a more integral study of the phenomena of religion and religiosity in those conditions where it is not possible, or it is hard, to apply the existing theoretical framework and quantitative research methods. Conclusions that have been reached on the basis of the independently conducted study of Religiosity of Inhabitants of the City of Vukovar during the War of Independence demonstrate that the methodology of the grounded theory, paired with the application of qualitative method of research, offers a possibility for a more integral study of extra-ritual personal religiosity. Primarily, it offers a greater possibility of understanding the dimension of personal religious experience and the dimension of religious practice on individual, extra-ritual level, as well as a better insight into the relationship between the phenomenon of religiosity and the specific context within which the study is conducted.

Keywords: *sociology of religion, qualitative methodology of the grounded theory, phenomenon of religion and religiosity, personal religiosity, the War of Independence.*